

Ortodoxia és humanitás

A magyarországi művelődéstörténet kutatóinak évtizedekkel ezelőtt megkezdett alapkutatásai, köztük azok, amelyek az európai szellemi áramlatok 16–17. századi Kárpát-medence-béli recepciójának forrásait tárták felé számos más jelenség leírása mellett rögzítik, hogy a Magyar Királyság történetében korszakhatárnak számító mohácsi csatavesztés után az ország művelődési intézményrendszerének helyre állításában – elsősorban az új szellemű, protestáns iskolarendszer kialakításában – a Wittenberget járt, ott Philipp Melancthonról tanult ifjak jártak az élen. Igaz ez a nem evangélikus protestáns iskolákra is (pl. Sárospatak).

A Kárpát-medence különböző helyeiről induló, az európai akadémiákra, egyetemekre igyekvő peregrinusok elsődleges úti célja – az 1540-es évektől – Wittenberg, majd ennek ortodox lutheránussá válása után Heidelberg. A peregrinatio academica kutatói ezt adatszerűen tudják igazolni. A magyarországi akadémia értelmiséginek tehát, de különösen a teológiát végzett lelkészeknek és tanároknak alkalmuk volt személyesen is találkozni az alcímben jelölt szellemi áramlatok képviselőivel, és – különösen a Kárpát-medence könyvkereskedelme elmaradt infrastruktúráját, tulajdonképpen ennek nem létét ismerve – a magukkal hozott szellemi muníció, ismeretek és könyvek, természetesen mondhatóan nagy hatással volt az általuk vezetett iskolai és egyházi közösségekre, gyülekezetekre. Számos tanulmány szól a magyarországi lelkészek; tanárok, alkotó (író) értelmiségiek szellemi horizontjáról, és ezen belül arról is, hogy a filippizmus, vagy az irénizmus jelenléte miként mutatható ki a munkásságukat dokumentáló forrásokból.

Mostani tanulmányunkban nem az akadémikák említett csoportjának olvasmányműveltségét elemezzük, hanem a Kárpát-medence kiválasztott néhány városa lutheránus polgárságának eruditiójára vonatkozó forrásokat tesszük vizsgálatunk tárgyává, felmérve és összehasonlítva a címben jelölt szellemi áramlatok képviselőinek jelenlétét, s annak arányait. Vizsgálatunkban az 1580–1680 közti időszakból származó könyvjegyzékeken végeztük el a következő városokban: Kőszeg, Ruszt, Sopron, Besztercebánya, Selmecbánya, Lőcse, Kassa, Beszterce.

Indokolom az időhatárok megválasztását, illetve, hogy miért éppen ezeket a városokat választottuk.

Gyakorlati érveink vannak. 1580 előtről nincsen számottevő, s főként összehasonlítható dokumentum. A százéves periódus első pillantásra hosszúnak tűnik, de elégséges-e hosszabb időszak választását magával a tanulmánnyal védeni, hiszen azt a jelenséget is szeretném megmutatni, hogy miként válik egyes városok olvasmányanyaga a 17. század második felére konzervatívvá, s hogyan húzódik el, válik anakronisztikussá egy-egy európai szellemi áramlat recepciója a Kárpát-medence térségében. Miután a Kárpát-medence városai a vizsgált időkorban szinte teljességgel lutheránusok és német anyanyelvűek, elvileg bármelyikre eshetett volna a választás. Brassó, Nagyszében, Segesvár, Medgyes, de még Kolozsvár sincs azonban mostani adatbázisunkban kellőképpen reprezentálva, s ugyanígy kevés forrást ismerünk Eperjesről, Bártfáról, Késmárkról, Körmöcbányáról vagy éppen Pozsonyból. De valamennyi nagyobb tájegység képviselteti magát

a vizsgálatban, s úgy ítéltük meg, hogy a statisztikában használt „reprezentatív minta” terminus technicus használható e vizsgálattal kapcsolatban is.

Sokkal nehezebb volt kijelölni a vizsgált szerzők körét. Szerepeltetjük azokat, akik más művelődéstörténeti kutatások eredményeként is kimutatható jelenléttel bírtak a korabeli Magyarországon; pl. *Luther*, *Melanchthon*, *Pareus*, de a második vonalbeliek közül is néhányan, így például a nyugat-magyarországi területek reformátorának számító *David Chytraeus*. Végül is vizsgálatunk a következő szerzők jelenlétét kutatta:

Az ortodox lutheránusok táborából a vallásújító Luther mellett *Johannes Bugenhagen*, *Johannes Brentius*, *Martin Chemnitz*, *Philippus Kegelius*, *Johannes Gerhard*, *Johannes Habermann*, *Conrad Dietericus*, *Johannes Spangenberg*, *Nicolaus Selnecker*, *Aegidius Humnius*, *Balthasar Meisner*, illetve a két rostocki teológus: *David Chytraeus* és *Simon Pauli*.

Melanchthon tanítványainak, illetve követőinek körét ennél részletesebben vizsgáltuk, ezért olyan nevek kerültek fel listánkra, akik másod-, illetve harmadik vonalbeli tanárok, teológusok: *Caspar Peucer*, *Martin Crusius*, *Martin Coler*, *Martin Mylius*, *Matthaeus Dresser*, *Joachim Camerarius*. Ezeken túl ellenőriztük a jegyzékeken azoknak a jelenlétét, akiknek az eddigi szakirodalomból kideríthetően kapcsolataik voltak Magyarországon: *Wolfgang Amling*, *Urbanus Pierius*, *Jacob Eysenberg*, *Valentin Espich*, *Friedrich Sylburg*, *Simon Steinius*, *Christoph Gundelmann*, *Petrus Calaminus*, *Daniel Claepius*, *Stephan Gerlach*. Végül e táboron belül említjük meg a végül helvétté vált *Zacharias Ursinus* előfordulási gyakoriságát is.

A 16–17. század fordulójának a Kárpát-medencében egyik legnagyobb hatású szellemi áramlatának, az irénikus teológiai gondolkodásnak jelenlétét három szerző előfordulási gyakoriságával jellemezzük majd, *David Pareus*éval, *Abraham Scultetus*éval és *Bartholomaeus Pitiscus*éval.

El kell mondanom, hogy valamennyi olvasmánytörténeti statisztikával komoly fenntartásaim vannak. Ha elkészül majd a kezünkben lévő valamennyi könyvjegyzék kiadása, illetve feldolgozása, és pontos statisztikai táblázat összeállítására nyílik mód, akkor látszik majd, hogy teljesen külön kell kezelnünk az akadémiták könyvtárait azokétól az olvasó polgárokétól, akik elsajátítottak egy mesterséget, amiből megéltek, vagy pedig lelki épülésükre és szórakozásukra is vásároltak könyveket (és a 17. század vége felé már szakmai ismereteik gyarapítására). Ezen – talán evidenciaszámba menő – állítás argumentációjára visszatérünk az egyes városok olvasmányairól adott általános kép után.

Kiindulási alapul vegyük Sopront, a legtöbb forrás innen áll rendelkezésünkre. E források szerint részint olvasmánytörténetiek, részint peregrináció történetiek, illetve a művelődéstörténet bármely rész-kutatója talál magának bőven dokumentumot a város levél-

---

El kell mondanom, hogy valamennyi olvasmánytörténeti statisztikával komoly fenntartásaim vannak. Ha elkészül majd a kezünkben lévő valamennyi könyvjegyzék kiadása, illetve feldolgozása, és pontos statisztikai táblázat összeállítására nyílik mód, akkor látszik majd, hogy teljesen külön kell kezelnünk az akadémiták könyvtárait azokétól az olvasó polgárokétól, akik elsajátítottak egy mesterséget, amiből megéltek, vagy pedig lelki épülésükre és szórakozásukra is vásároltak könyveket (és a 17. század vége felé már szakmai ismereteik gyarapítására). Ezen – talán evidenciaszámba menő – állítás argumentációjára visszatérünk az egyes városok olvasmányairól adott általános kép után.

---

tárában. Sopron, a kiadott könyvjegyzékek, illetve a város olvasmányműveltségének monográfiusa szerint orthodox lutheránus város a vizsgált időszakban. Luther, Spangenberg, Brenz, Kegelius, Habermann és Johann Gerhard megőrzik népszerűségüket a kijelölt időszakokban, és Conrad Dietrich is sokáig népszerű tudott maradni, ugyanúgy mint a két rostocki, David Chytraeus és Simon Pauli. Ugyanakkor vannak olyan ortodox lutheránus szerzők, akik műveinek előfordulása 1650 körül megszűnik. Ilyen, az addig magas olvasottságnak örvendő Bugenhagen, Selnecker, Martin Chemnitz, Meisner és Aegidius Hunnius. Igaz, ez utóbbi szerző – aki állhatatos lutheránussága mellett mindenki ellen rengeteg írt –, legtöbbször egyetlen művével, a Zwölf Andachten-nel szerepel.

Melanchthon recepciója Sopronban, egyébként a legtöbb helyen elsősorban a tankönyvíró, illetve a humanista Melanchthoné. Összefoglaló jellegű telógiai munkája gyakran előfordul, s korszakunkban népszerű maradt. Mellette, a többi, filippistaként említett szerző közül szórványosan szerepel: Peucer 1629–1657-ig négyszer, s majdnem ugyanabban az időkorban Matthaeus Dresser is ugyanennyiszor. Martin Crusius és Camerarius csak grammatikai és rétorikai művekkel szerepel a 17. század első felében, Coler, Mylius és Ursinus is (!) csupán dokumentumokból ismert. A többi – peregrinációtörténeti dokumentumokból ismert – említett név sem itt, sem a többi városban nem kerül elő!

A heidelbergi irénikusok – sem Pareus, sem Scultetus – nem szerepel a soproni dokumentumkötet mutatójában, Pitiscus pedig 1667-ben fordul elő, egyszer.

Grüll Tibor erről az olvasmányanyagról írva jegyzi meg: a 17. század közepére elavulttá vált, és hogy a század második felében majd *Matthias Lang* egy színvonalas, friss szellemű evangélikus konventi könyvtár megalapításával próbálja ellensúlyozni a városba – közben – betelepült jezsuita rend szellemi kihívását. Azt gondolom, ha nem csupán a protestáns teológiai anyagot nézzük – helvét szerzők egyébként csaknem ugyanúgy nincsenek, mint a heidelbergiek –, Sopron esetében azt a jelenséget hangsúlyozzuk, hogy az olvasmányanyag a 17. század második felében a nem teológiai szakterületeken színvonalas maradt, ami jelzi a szabad királyi város polgárságának világiasodó gondolkodását. *Matthias Lang* is a szakmáját akarta színvonalassá tenni (ő éppen evangélikus lelkész volt) a konventi könyvtár megalapításával. Fontos azt is tudni, hogy Sopron az, ahol egy-egy világlátott polgár olvasmányai közt a korai pietisták és egyéb, az evangélikus teológián belüli nonkonformista irányzatok képviselői is megtalálhatók.

A közeli Ruszt, talán mert Sopronhoz képest kisváros, feltűnőbben orthodox lutheránus olvasmányanyagot mutat a fennmaradt jegyzékekben. Még a lelkészek, s az egyetemet végzettek gyűjteményeiben is Luther, Spangenberg, Habermann és Hunnius a legnépszerűbb. Őket követi Johann Gerhard, Meisner és Simon Pauli. Feltűnő azonban David Chytraeus és Johann Brenz csaknem teljes hiánya. Chytraeus hiányát talán magyarázza, hogy a nyugati osztrák tartományok rövid reformációjának egyik szellemi atyjának követői Sopron választották lakóhelyül, s nem a kisváros Rusztot. Chytraeus pedig ennyire északon (márha a mai Kelet-Ausztriát, Karintiát, Stajerországot és Burgenlandot nézzük) nem működött.

A filippista szerzők (Melanchthont és az egyszer előforduló Colert nem számítva) csakúgy, mint a heidelbergiek nincsenek jelen az olvasmányanyagban.

A régi (*Payr Sándor, Zoványi Jenő, Kathona Géza*) és a legújabb (*Kokas Károly, Bariska István*) szakirodalom rögzíti, hogy a lutheri reformgondolatok először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel. Ugyanakkor a nyugat-magyarországi, de főként a kőszegi, a Kőszeg környéki reformáció történetében a felekezetté válás folyamata, az egyes egyházak intézményesülése lassan ment végbe, a helvét irány csak 1612-ben különült el véglegesen. Ennek is köszönhető a nyugat-magyarországi térség harmadik, a vizsgálatba bevont városa, Kőszeg polgárainak olvasmányanyaga a vizsgált szempontok szerint lényegesen heterogénebb, mint az eddig említett két városé. A szakirodalom talán el is túlozza ezt a heterogenitást. Vitán felül áll, hogy a heidelbergiek, és

általában is a helvét irányzat képviselői gyakran szerepelnek a könyvjegyzékeken. Igaz Kőszeg vegyes lakosságú város, úgy etnikailag, mint vallásilag. A szász filippizmus képviselőinek jelenléte is arányaiban számottevőbb, mint Sopronban. Fontos azonban kiemelni, hogy a kisebb filippista szerzők itt sincsenek jelen, és igaz, hogy Melanchthon, Camerarius és Crusius leggyakrabban a tankönyvnek használt köteteikkel szerepelnek a jegyzékeken.

A mai Szlovákia nyugati felében fekvő németek lakta városok leginkább Sopronnal mutatnak hasonlóságot. A két bányaváros – Selmechánya és Besztercebánya – különösen. Luther, Brenz, Habermann, Spangenberg, Bugenhagen és Selnecker igazán népszerű, Selmechányán még Simon Pauli is. Chytraeus azonban alig-alig fordul elő, és többi orthodox lutheránus szerző sincs arányaiban jelentősen képviselve. A rengeteget író Hunnius sem, és Martin Chemnitz is csak a tridenti zsinatról szóló könyvével szerepel többször.

A heidelbergieket nem olvasták, s a filippisták közül is csak a névadó, Peucer és Camerarius fordul elő ritkán.

Lőcse, jóllehet ortodoxiájához nem férhet kétség, másként az, mint Sopron. Rőgtön a két rostocki jelzi ezt, akik alig vannak jelen (Pauli nincs is, Chytraeus is ritkán). Lőcse egyértelműbben Wittenberg orientált. Kapcsolatai az egyetemmel erősebbek, s a város diákjainak nagy századeleji patrónusa, *Thurzó György* nádor is elsősorban a reformáció bölcsőjében működő egyetemmel tart kapcsolatot. Luther megtartja vezető helyét a gyakorlati listán egészen a 17. század végéig. A legtöbb említett szerző inkább a 17. század második felében gyakori. Brenz, Kegelius, Hunnius, Spangenberg és Habermann folyamatosan jelen van, ám Meisner a század második felében jelenik meg csakúgy, mint Chemnitz, Gerhard, vagy Conrad Dietrich. Feltűnő Bugenhagen hiánya.

A heidelbergiek nincsenek jelen, Scultetus egyetlen művel ugyan előfordul a 17. század végén. Ugyanez a helyzet Melanchthon követőivel (a mester itt is népszerű persze). Csak Crusius, Camerarius és Peucer fordulnak elő, de a 17. század vége felé.

Azt hiszem, hogy Grüll Tibor megjegyzése a soproni teológiai könyvanyag színvonaltalanságára a 17. század második felében, inkább Lőcsére igaz. A teológiai anyag súlya ugyanis megmarad a gyűjteményekben, s ez egyértelműen wittenbergi orthodox túlsúly.

Kassa Kőszeghez hasonlóan vegyes lakosságú város, s korszakunkban jelentős kálvinista egyéniségek éltek benne. Nem csoda hát, ha a heidelbergi szerzők hangsúlyosan jelen vannak a könyvanyagban, és ez igaz a közösségi használatú ún. Bibliotheca publica anyagára s a magánkönyvtárakra. Pareus és Scultetus jelenléte folyamatos, de Pitiscus sem ritka. A filippisták számottevő mértékben fordulnak elő a jegyzékeken. Melanchthon mellett Peucer, Mylius, Crusius, Camerarius és Dresser neve sem ritka, és Zacharias Ursinus is előfordul. Abban a református egyházkerületben, amelyhez a korszak végére Kassa tartozott általában is jelentős filippista hagyomány élt a lelkészek és tanárok körében.

A lutheránusok között a sorrend a következőként alakul: Luther, Chemnitz, Spangenberg, Brenz, Habermann, Hunnius, Kegelius, Meisner, Selnecker, Gerhard, Conrad Dietrich. A két rostocki (Pauli, Chytraeus) folyamatosan szerepel műveivel a jegyzékeken.

Ha nem szerepeltetjük a kassai statisztikákban a bibliotheca publica hatalmas anyagát, akkor a fenti arányok annyiban változnak, hogy az orthodox lutheránus szerzők jelenléte relatíve kisebb lesz. Az irénikusok és a filippista szerzők is – a 17. század második felére szinte anakronisztikusan – folyamatosan jelen vannak. Fontos azonban ismételni, hogy ez a jelenlét a helvét szerzőkhöz képest nem annyira feltűnő, mint az említett lutheránusoké.

Az 16-17. századi erdélyi szász evangélikus egyházzól gyakran hallani azt a tételt, hogy az filippista egyház volt. A nagyobb, és minden bizonnyal gazdagabb tanulságokat rejtő nagyszzebeni és brassói olvasmánytörténeti forrásanyag még feltáratlan, így az összehasonlításban részben a kisváros Beszterce polgárainak, illetve a szász egyház reprezentáns vezetőinek – főleg possessorbejegyzések alapján rekonstruált – könyvgyűjtemé-

nyeire vagyunk utalva. A két réteg – vezető lelkészek, akik Nagyszébenben, Brassóban éltek, illetve a besztercei polgárok – egészen más világ. Beszterce feltűnően orthodox, Lutheran, Brezen, Bugenhagenen és Spangenbergben kívül csak Chemnitz és Simon Pauli említhető számottevő gyakoriságukat kiemelve. A heidelbergiek nem szerepelnek a városban, a szász filippizmus a névadóval képviseltetett. Másutt már említettem, hogy a besztercei olvasmányanyag a 17. század második felében teljességgel elavult. Nem arról van szó, hogy nem folyamatos az európai szellemi áramlatok recepciója, hanem arról, hogy a könyvanyag egészét, minden szakterületet tekintve, szinte a 16. század felé való visszafordulásról beszélhetünk. A szász evangélikus superintendensek impozáns könyvtárai, de a fennmaradt emlékek Brassó, Nagyszében környéki lelkészekről is, egy egészen más olvasmányanyagot mutatnak. Ez utóbbiakban ha a helvét és a heidelbergi (később a németalföldi kálvinista) szerzők nincsenek is komolyabb mértékben jelen, az evangélikus teológián belüli áramlatoknak csaknem naprakész recepcióját tanúsítják.

E jelenség interpretációjában nem lehetünk eléggé óvatosak. A 17. század végén, vagy a 18. században néha dokumentálhatóan is működött egy – nem intézményszerű – cenzúra. A felkészült egyházi vezető, lelkész, a gyülekezetet igyekszik elzárni az újtársoktól, a hagyományok megbontóitól. Egy erős egyházpolitikai nyomás alatti kisebbségtől, mint amilyen a Habsburg Birodalomba került erdélyi szász evangélikus egyház volt, ez megérthető reakció lehet. A 16–17. század fordulóján azonban nem adható hasonló magyarázat.

Itt utalunk vissza arra a tanulmányunk elején jelzett, talán evidenciásintű gondolatra, mely az akadémitáknak a többi polgártól való elválasztásnak szükségességére hívja fel a figyelmet. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, az egyetemet járt tanácsitiszviselők, a jogászok, az orvosok, a patikusok könyvjegyzékeit külön elemezzük, akkor városonként a kép nem lesz ennyire differenciált, jóllehet városonkénti különbözőségek is lesznek. A maradék könyvjegyzékek azonban biztosan egyfajta – ha nem is orthodox, de – lutheránus egysíkúságot fognak jelezni.

Irodalom

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Sorozatszerkesztő Keszérű Bálint:

11. *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és gyűjtése.* (Sajtó alá rendezte: *Herner János – Monok István.*) Szeged, 1983.
12. *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke.* (Kiad. *Berlász Jenő.*) Szeged, 1984.
- 12/2. *A Zsámboky-könyvtár katalógusa. Gulyás Pál olvasatában.* Szeged, 1992.
- 12/3. *Dudith András könyvtára.* Sajtó alá rendezte: *Jankovics József – Monok István.* Szeged, 1993.
13. *Magyarországi magánkönyvtárak. I. (1533–1657).* Sajtó alá rendezte: *Varga András.* Budapest–Szeged, 1986.
- 13/2. *Magyarországi magánkönyvtárak. II. (1580–1721).* Sajtó alá rendezte: *Farkas Gábor – Katona Tünde – Latzkovits Miklós – Varga András.* Szeged, 1992.
14. *Partiumi könyvesházak 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah.* Szerkesztette: *Monok István – Varga András.* Budapest – Szeged, 1988.
15. *Kassa város olvasmányai. 1562–1731.* Sajtó alá rendezte: *Gácsi Hedvig – Farkas Gábor – Keveházi Katalin – Lázár István Dávid – Monok István – Németh Noémi.* Szeged, 1990.
- 16/1. *Erdélyi könyvesházak I. Jakó Klára: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604).* Szeged, 1991.
- 16/2. *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely.* Sajtó alá rendezte: *Monok István – Németh Noémi – Tonk Sándor.* Szeged, 1991.
- 17/1. *Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár.* Szerkesztette: *Monok István – Varga András.* Szeged, 1990.
- 18/1. *Lesestoffe in West-Ungarn. I. Ödenburg.* Hrsg. von *Tibor Grüll – Katalin Keveházi – József László Kovács – István Monok – Péter Örvös – Katalin G. Szende.* Szeged, 1994.
- 18/2. *Lesestoffe in West-Ungarn. II. Kőszeg, Rust, Forchtenstein, kleinere Orte.* Hrsg. von *Tibor Grüll – Katalin Keveházi – Károly Kokas – István Monok – Péter Örvös – Harald Prickler.* Szeged, 1996.

- Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16–17. században. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyvei.* 1973. Budapest, 1973, 203–215. p.
- Cicaj, Viliam: *Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században. (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechánya).* Szerkesztette: Császtvay Tünde – Monok István. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok IV.) Szeged, 1993.
- Csapodi Csaba – Tóth András – Vétesy András: *Magyar könyvtártörténet.* Budapest, 1987.
- Dankanits Ádám: *XVI. századi olvasmányok.* Bukarest, 1974.
- Farkas Gábor: *A 16–17. századi polgári könyvtárak típusai.* Magyar Könyvszemle 1992, 100–121. p.
- Grüll Tibor: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Sopronban.* Doktori értekezés.
- Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon I–III. kötet.* Budapest, 1960–1961.
- Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte.* (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens. 14.) Köln–Wien, 1987, Böhlau.
- Kokas Károly: *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen.* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok III.) Szeged, 1991.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig.* Összeállította: Kovács Máté. (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet.) Budapest, 1963.
- Könyvtártörténeti Füzetek I–VII. Könyvjegyzékek bibliográfiája.* Sorozatszerkesztő: Monok István.
- Monok István: *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvasmányai a XVI–XVII. században.* = *De la umanism – La luminism.* Subredactia Ion Chiorean. Tirgu Mures, 1994. [1995] 29–42.
- Monok István: *Azonosságok és különbségek három nyugat-magyarországi város XVI–XVII. századi olvasmányaiiban (Ruszt, Sopron, Kőszeg).* Hungarológia 6. kötet, Budapest, 1995. 231–244. p.
- Monok István: *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon. 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás.* (Olvasmánytörténeti Dolgozatok V.) Szeged, 1993.